

FARINA, DINERS I EMPRENEDORS A LA GIRONA DE PRINCIPIS DEL SEGLE XX

GEMMA DOMÈNECH I CASADEVALL

Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural - Universitat de Girona

ROSA MARIA GIL TORT

Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural - Universitat de Girona

Resum

A finals del segle XX, el sistema tradicional de producció de farina a Girona va experimentar un procés de modernització important dins dels avenços tecnològics més amplis de la indústria agroalimentària. La introducció dels molins de rodets, conegut com a sistema austrohongarès, va impulsar la producció i va fomentar la creació de noves empreses, cosa que va conduir a una expansió industrial sostinguda. Figures clau com Josep Ensesa, Alfons Teixidor i el terrinent Lluís Salvador van tenir un paper crucial en aquesta transformació. Van reinvertir els beneficis dels seus negocis en béns immobles i van encarregar a l'arquitecte Rafael Masó i Valentí el disseny d'edificis que projectaven el seu poder econòmic i prestigi social.

Avui dia, el llegat arquitectònic de la farinera i de la Casa Teixidor s'ha integrat a la infraestructura cultural de Girona, mentre que la farinera Maria Auxiliadora de la Creueta continua sent una oportunitat pendent per a la preservació del patrimoni.

Aquest article examina l'evolució d'aquests molins de farina i les residències associa-

des, des del seu ús industrial inicial passant per períodes d'abandonament fins a la seva rehabilitació actual com a espais culturals. Destaca la continuïtat simbòlica d'aquestes estructures com a testimonis de l'impuls empenedor de principis del segle XX, la modernitat arquitectònica i la integració urbana. En el cas de la Creueta, la seva preservació ens ofereix la possibilitat de conservar la memòria viva de l'emprenedoria. La seva presència, al costat de l'antiga via del tren, ara via verda, guarda potencialitats pendents d'explorar.

Paraules clau

Arquitectura industrial, farineres, rehabilitació, nous usos, abandonament.

Abstract

At the end of the 20th century, the traditional flour production system in Girona underwent a significant modernization process within the broader technological advancements of the agri-food industry. The introduction of roller mills, known as the Austro-Hungarian system, boosted production and fostered the creation of new companies, leading to sustained industrial expansion. Key

figures such as Josep Ensesa, Alfons Teixidor, and landowner Lluís Salvador played crucial roles in this transformation. Their businesses reinvested profits into real estate and commissioned architect Rafael Masó i Valentí to design buildings that projected their economic power and social prestige.

Today, the architectural legacy of the Teixidor and Ensesa flour mills and Casa Teixidor has been integrated into Girona's cultural infrastructure, while the Farinera Maria Auxiliadora at La Creueta remains a pending opportunity for heritage preservation.

This paper examines the evolution of these flour mills and associated residences, from

their initial industrial use through periods of abandonment to their current rehabilitation as cultural spaces. It highlights the symbolic continuity of these structures as testimonies of early 20th-century entrepreneurial drive, architectural modernity, and urban integration. In the case of La Creueta, its ongoing preservation offers a living memory of rural entrepreneurship and untapped potential linked to Girona's greenway network.

Keywords

Industrial architecture, flour mills, rehabilitation, heritage, urban memory.

1. LES NOVES FARINERES DEL SEGLE XX: INNOVACIÓ TECNOLÒGICA I PROGRÉS ECONÒMIC A LA GIRONA D'ENTRE SEGLES

El procés de molta del blat per a l'obtenció de farina panificable s'havia mantingut pràcticament invariable des de temps immemorials fins a la segona meitat del segle XIX. El procediment tradicional es basava en la molinada del gra amb grans pedres circulars, anomenades moles. El pas dels segles havia portat a la substitució de la força motriu, de l'aigua, el vent o els animals, per l'energia a vapor, produïda amb carbó. Aquest canvi va ser l'inici d'un procés cap a la revolució tecnològica de la transformació del blat en farina, que va anar madurant al llarg del darrer terç del segle XIX.

El canvi tecnològic i ben aviat també de l'energia motriu, va exigir la concentració de capitals i nous criteris en la localització dels centres processadors. Si en l'etapa anterior els petits molins se situaven sovint a les valls properes a rius cabalosos, amb una producció artesanal i estacional, la introducció del vapor va portar al naixement d'establiments més grans, amb una producció major i constant al llarg de l'any, situats en llocs ben comunicats, que asseguraven el subministrament de carbó, l'arribada de la primera matèria i la sortida de la farina per a la seva comercialització i distribució, sense comptar la necessitat de més mà d'obra utilitzada en les diferents fases d'aquest procés de producció.

Tot i amb això, el procediment seguia essent en essència el mateix, i l'obtenció de farina quedava limitada a nivell quantitatiu per la capacitat de

les moles, i a nivell qualitatiu per les dificultats en el procés de selecció dels grans i els subproductes que es generen.

Tot això va canviar a mitjans del segle XIX, quan es va patentar el sistema de molta per cilindres, conegut com a austrohongarès. La casa comercial que va liderar aquesta innovació va ser la polonesa Ganz & Co., amb representació en concessionàries gironines. El sistema permetia una molta més fina i farines de més qualitat, aptes per a la fabricació de pastes de sopa i galetes, a més de pa. Aquesta millora va conduir al creixement de la indústria galetera i de pastes de sopa, que també s'enlaira aquests anys, i de la qual conservem encara alguns exemples de gran prestigi com les Tries i Tuyarro de Santa Coloma, a més d'altres fàbriques a la mateixa ciutat de Girona, ja desaparegudes.

El sistema de cilindres, si bé ocupava menys espai que les antigues moles, requeria grans produccions per ser rendible, i per tant exigia fàbriques més grans, amb grans magatzems i alçàries superiors, cosa que comportava importants inversions.

En aquest punt hem de situar el naixement de les farineres objecte d'aquest treball, i l'empremta d'aquests emprenedors, dos petits comerciants agrícoles del poble de Sarrià de Ter, un fabricant de farines de Barcelona i un terratinent de la zona de les Gavarres. Els primers, Ensesa, Teixidor i Vilaplana, van unir els seus esforços per a la constitució d'una primera societat farinera, Vilaplana, Ensesa y Cia de Campdorà (Celrà), que va permetre l'arrendament d'una fàbrica farinera ja equipada amb el sistema de cilindres. El seu propietari, l'hisendat Josep de Vinyals, havia transformat un antic molí al costat de la sèquia de la seva propietat en una moderna màquina de cilindres que posteriorment va arrendar a Ginés Puigdollers i aquest a la vegada als socis Joan Vilaplana, Josep Ensesa i Alfons Teixidor. La societat Vilaplana, Ensesa i Cia es va constituir el 28 de juny de 1893 (Benito & Portella, 2013, p. 207). La farinera es deia Maria, nom de dona molt habitual en aquestes fàbriques. Els dos primers eren socis capitalistes i el tercer va fer una aportació simbòlica i va assumir la direcció tècnica de la fàbrica. Teixidor era qui posseïa el coneixement tècnic perquè uns anys enrere s'havia traslladat a Tarragona per treballar com a aprenent en una fàbrica farinera de cilindres.

Malgrat moltes incidències i desgràcies, com un incendi que va destruir bona part de la farinera, el negoci va generar grans beneficis i els seus accionistes van veure multiplicar ràpidament la inversió inicial. Tot i amb això, Josep Ensesa, que havia enviutat tot just començada l'aventura empresarial,

va decidir abandonar-la el 1897, cinc anys després de la constitució, i afrontar el seu futur en solitari. La societat resultant, Vilaplana i Teixidor, va durar fins al 1906, quan va ser assumida en la totalitat per Alfons Teixidor.

En la perspectiva del canvi de segle, Espanya estava vivint transformacions polítiques i socials que tenien el seu efecte en la revolució tecnològica que s'estava gestant. Si bé la pèrdua de les colònies va afectar les exportacions, l'alliberació del comerç del blat va portar a l'eclosió de l'àrea de Barcelona com a centre de producció farinera, especialment al municipi de Sant Martí de Provençals, que va ser agregat a Barcelona el 1897. Aquest centre productor es beneficiava de la proximitat del port, per la sortida i entrada de mercaderies.

Per altra banda, en aquells anys es registra una millora de les comunicacions ferroviàries: els trens de Madrid a França a partir de 1878 i els de via estreta comarcals, a partir de 1887. En el cas de Girona les futures farineres Ensesa i Teixidor també cercaran terrenys propers a les vies dels trens d'Olot i de Sant Feliu de Guíxols. Pel que fa a les carreteres, a partir de 1887 comença un pla de millora de camins i carreteres que donarà els seus fruits en l'articulació del mercat interior. Aquesta nova xarxa de comunicacions va contribuir a la creació de teixit industrial modern en àrees allunyades de Barcelona, substituint els antics molins atomitzats pel territori.

La nova realitat es va sustentar per la superioritat tecnològica dels molins de cilindres i les perspectives de benefici que començaven a divulgar-se. En aquesta conjuntura hem de situar la fundació de les dues principals farineres urbanes de Girona. Volem destacar l'associació entre progrés i art que es produeix a Girona, a partir de l'arquitectura de Rafael Masó. El cas de la Creueta il·lustra l'expectativa del seu propietari, Lluís Salvador en la perspectiva d'una pròspera via de negoci on l'aplicació de les darreres innovacions tecnològiques prometen un benefici raonable. La vessant artística, tot i que existeix, sobretot pel que fa a l'habitatge i la capella, no és tan explícita com en el cas de Girona ciutat i l'obra de Rafael Masó.

1.1. La Farinera de Campdorà

La farinera de Campdorà (Girona) és el fruit de la inversió que el seu propietari, Josep de Vinyals, va realitzar-hi per adaptar un antic molí fariner com a factoria de cilindres moderna. La força motriu emprada era la hidràulica, provinent de la sèquia Vinyals, construïda per un avantpassat de Josep de Vinyals, Mateu de Vinyals, gràcies a la *Real concesión atorgada*

Fig. 1. Vista actual de la Farinera de Campdorà (Fotografia: Rosa Maria Gil).

el 1748 para el aprovechamiento de las aguas del Ter para usos industriales y de riego. Aquesta dada ens aporta la data de creació del primer molí, a mitjans del segle XVIII, ja que el seu funcionament estava condicionat per la concessió de la sèquia. Més endavant, al darrer terç del segle XIX, el molí va ser modernitzat per Josep de Vinyals amb la instal·lació de la moderna maquinària de cilindres austrohongaresos. En aquella època en mans de Vinyals, la fàbrica s'anomenava La Concordia, i va ser arrendada a Ginés Puigdollers. Puigdollers la va arrendar a la societat Ensesa Vilaplana i més tard Vilaplana Teixidor, el 1893. Sabem per testimoni oral dels descendents d'Alfonso Teixidor que, en la seva darrera etapa, la fàbrica tenia el nom de Farinera Maria (Pujol, 2007).

L'edifici consta de dos cossos laterals i una torre central de base quadrada rematada en coberta a quatre aigües. Un pati d'entrada tancat per un portal articula la circulació interior de la fàbrica, amb la zona de càrrega i descàrrega. Annexos a la torre, amb funcions de dipòsit, trobem els cossos laterals. A l'esquerra hi ha l'edifici de tres pisos, de composició simètrica i finestres d'arc rebaixat en obra vista. Aquest es corona amb un frontó triangular, amb teulat a dues aigües. Era la nau principal de la fàbrica. El cos situat a la dreta de la torre, de dos pisos i d'estructura simètrica a l'anterior, era l'habitatge dels propietaris. Posteriorment es van afegir més edificis auxiliars i actualment és un edifici abandonat en clar procés d'esfondrament (fig. 1).

1.2. La Farinera Ensesa

Josep Ensesa Pujadas va abandonar la societat inicial constituïda amb Teixidor i Vilaplana el 1897, i va decidir invertir els beneficis de la liquidació per crear una nova societat comanditària amb Joaquim Cuatrecasas, industrial fariner de Sant Martí de Provençals que alhora era el seu sogre en segones núpcies, quan es va casar amb Mercè Cuatrecasas Trinxant. El tercer soci era Josep Canal, comerciant de Girona (Benito & Portella, 2013). La nova fàbrica es va registrar com La Montserrat, i va ser administrada per la societat durant deu anys fins que el 1917 Josep Ensesa en va assumir la propietat en solitari.

Ens aturarem en els detalls que descriuen la creació de la fàbrica La Montserrat, indicatius del moment en què es produeix. Primerament, per la font d'energia que va escollir. Ensesa va optar pel vapor obtingut amb carbó, fet que li va permetre ubicar la fàbrica en uns terrenys marginals als afores de la ciutat i lluny de la sèquia Monar, que aleshores cotitzava molt alt com a nucli de la indústria gironina del segle XIX.

Va ser així com va aconseguir terrenys a més bon preu i a més es va situar a prop d'una de les innovacions que havien de revolucionar la localització industrial del canvi de segle. Els terrenys a la sortida de Girona escollits per Josep Ensesa es trobaven al peu de la carretera nacional que uneix Madrid amb França, però, més important, eren al costat de la confluència de les vies de ferrocarril d'ample ibèric, de la línia MZA, i del ferrocarril de via estreta que menava a Sant Feliu de Guíxols. Sant Feliu era aleshores una petita ciutat manufacturera de derivats del suro, i sobretot, tenia un bon port. També va negociar amb la companyia de ferrocarrils un ramal o baixador per connectar directament els vagons amb la fàbrica, per al tràfic de la mercaderia (Benito, 2005).

La nova fàbrica Ensesa tenia un edifici principal, on hi havia la part de transformació de la farina en blat i dos magatzems annexos, destinats a guardar el gra i la farina ja processada. L'edifici de la farina també incloïa les oficines i, al pis superior, la vivenda de la família. El sistema motriu del conjunt era, com ja hem comentat, de vapor.

El 1913, quinze anys després de l'obertura de la fàbrica, Josep Ensesa va emprendre una reforma integral que li donaria l'aspecte definitiu. Aquesta intervenció va ser encarregada a l'arquitecte Rafael Masó. En els anys següents la fàbrica va anar creixent amb annexos, especialment a la part posterior, destinats a maquinària i magatzems. La façana principal i lateral de l'edifici d'habitatge i oficines, van perpetuar la forma i l'estil noucentista que

Fig. 2. Pati de la Farinera Montserrat amb els proveïdors descarregant. 1955 (Fotografia: Narcís Sans. Ajuntament de Girona. CRDI. R.557832).

l'arquitecte hi va aplicar el 1913. L'interior de les oficines van ser remodelades el 1980, i pocs anys després la fàbrica va tancar i les instal·lacions van quedar abandonades (fig. 2).

La família Ensesa va abandonar el negoci de la farina però des del principi, els beneficis obtinguts ja havien estat invertits en altres sectors, Seguint una dinàmica empresarial que exemplifica altres casos de capitalització de l'economia gironina, van diversificar la inversió. Alguns dels beneficis es van destinar a indústries auxiliars o complementàries. En són exemples la fabricació de maquinària per a la indústria flequera, l'elaboració d'àcid tartàric a partir de residus del vi, i que també intervenia en procés de fer pa i en la indústria farmacèutica; la importació de vehicles i tecnologia i la inversió immobiliària, amb diverses propietats a Girona i província, França, Alemanya... La més coneguda és la urbanització de luxe de S'Agaró, veritable model de ciutat jardí a la Costa Brava. A Girona ciutat, l'adquisició d'uns terrenys veïns a la fàbrica van donar origen a l'operació urbanística de l'Eixample Ensesa que durant la primera meitat del segle XX va consolidar un ampli sector urbà entre la carretera de Barcelona i l'eixample de la Mercè, avui agrupats al barri de l'Eixample. A Alemanya, els Ensesa van arribar a ser propietaris de nombrosos edificis d'habitatges a la ciutat de Berlín (Benito, 2005).

1.3. La Farinera Teixidor

A principis de 1910 Alfons Teixidor, que des de 1906 havia esdevingut l'únic titular de la fàbrica de farina de Campdorà, va encarregar a Rafael Masó una nova farinera a Girona. L'arquitecte i l'industrial ja havien coincidit uns mesos enrere, quan Teixidor havia decidit rehabilitar unes cases que tenia a Sarrià de Ter per convertir-les en escola. La filantropia de Teixidor, que va ser recollida i molt celebrada a la premsa, va contribuir a la imatge de patrici que l'antic comerciant de productes agrícoles s'estava forjant. Teixidor era fill de Sant Julià de Ramis i havia començat l'aventura empresarial com a soci de Josep Ensesa i Joan Vilaplana a la farinera de Campdorà. Quan va decidir expandir el seu negoci, va seguir els passos d'Ensesa i va buscar una bona posició estratègica en el context urbà de la capital. També perseguia millorar la seva projecció social. Per això va encarregar una farinera de nova planta amb habitatge annex a Rafael Masó, l'arquitecte més mediàtic de la Girona del primer terç del segle XX.

El lloc escollit per l'emplaçament de la nova fàbrica era aleshores una zona pantanosa als afores de Girona. Tot i la llunyania, reservava unes excel·lents expectatives que l'olfacte per als negocis d'Alfons Teixidor va saber aprofitar. El 1910 Girona era una ciutat d'uns 17.000 habitants, reclosa encara dins la muralla, les portes de la qual ordenaven la seva vialitat i desenvolupament. Feia tan sols un any, el 1909, que s'havia aprovat un pla d'eixample que havia de superar la cotilla de la muralla i obria noves perspectives de creixement. La nova fàbrica se situava a l'oest de la ciutat, en uns terrenys erms i recent alliberats de la jurisdicció militar que fins aleshores afectava les zones immediates a la fortificació. Precisament aquesta rehabilitació dels terrenys va determinar que fossin ocupats per les infraestructures ferroviàries estatals i també per les companyies de trens de via estreta. Aquests projectes ben segur que eren del coneixement de l'influent i cada vegada més ben situat patrici Alfons Teixidor.

El solar de la futura farinera era un terreny prou allunyat del centre per ser barat, però excel·lentment comunicat, ja que a més del traçat de les vies, es trobava al peu de la carretera de Girona a Manresa, que era en realitat el primer projecte d'eix transversal després bescantat. La via passava per davant de la fàbrica i comunicava Girona amb les poblacions fabrils Santa Eugènia de Ter, Salt, Bescanó i Anglès. A la part posterior, la fàbrica tenia a l'abast la sèquia Monar.

La farinera Teixidor va ser concebuda com una fàbrica moderna modèlica, dissenyada en estil modernista per Rafael Masó, i va començar

Fíg. 3. La Farinera Teixidor en una imatge d'època. (Fotografia: Arxiu Històric COAC. Girona. R.21814)

a funcionar el 1912. Aquells anys es vivia una prosperitat derivada de la neutralitat espanyola en la Primera Guerra Mundial. Per això aviat va caldre ampliar les instal·lacions, el 1915 i 1923 per part de Rafael Masó, i el 1944 i 1950 per l'arquitecte Josep Esteve Corredor. Els Teixidor van consolidar la seva empremta en aquell sector de la ciutat amb la construcció d'una petita ciutat-jardí integrada per una casa torre amb pisos de lloguer, coneguda com la Punxa, i cinc casetes amb jardí destinades als quadres de la fàbrica. El conjunt, projectat per Rafael Masó el 1918, ocupava tota una illa de la carretera de Santa Eugènia. Actualment només podem contemplar la casa de la Punxa, avui rehabilitada com a seu del Col·legi de l'Arquitectura Tècnica de Girona, i el conjunt de part de la farinera i la casa de la família Teixidor. La urbanització Teixidor, destinada als treballadors de la farinera, va ser dinamitada precipitadament una matinada de 1973 (fig. 3).

1.4. La Farinera de la Creueta

La darrera farinera estudiada és la coneguda com a Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora, al nucli de la Creueta, municipi de Quart. Era propietat de Lluís Maria Salvador Salliuira (1868-1933). Per conèixer la seva història comptem amb un relat autobiogràfic que ens va deixar el propietari i que, contrastat amb la documentació arxivística que ens permet ajustar dates i fets, constitueix una bona font per a la recerca. Aquest document va ser transcrit i editat per Jordi Curbet Hereu. També agraïm als propietaris actuals de la farinera les facilitats per accedir-hi i la disponibilitat per aportar informació.

Lluís Maria Salvador havia nascut el 1868 al mas familiar de Romanyà de la Selva, en ple cor de les Gavarres, on la família posseïa grans extensions de bosc que explotava. Més endavant la família Salvador decidí traslladar-se a Cassà de la Selva. El 1892 Salvador es va casar amb Dolors Sàbat Cruzet, amb qui va tenir vuit fills (Curbet, 2011).

L'origen de la farinera es troba en el molí fariner fundat el 1782 (AHG, Fons Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora) i situat al costat del riu Onyar. Una llanda existent a l'actual edifici amb la llegenda "Pere Moret me ha fet lo die XX de Janer de 1785", corrobora el moment de la construcció i qui sap si el seu promotor. El 15 de setembre de 1906 Lluís Maria Salvador Salliuira va comprar a Sebastià Martí Ventura l'antic molí, juntament amb una petita casa, les terres, la sèquia, la bassa i els drets d'utilització de l'aigua (fig. 4). La finca estava situada a l'antic camí que sortint de Girona menava a Sant Feliu de Guíxols i també al costat de la via del carrilet que unia les dues ciutats, inaugurat el 1892.

Quan Salvador adquireix el molí, en el mateix acte de l'escriptura, l'arrenda a Joan Cavallé i Antoni Bagudanch. En realitat sembla un contracte de masoveria encobert, en què els llogaters podran explotar el molí i les terres i al mateix temps habitar la casa. En aquell moment ja planeja la construcció de la fàbrica de cilindres, i fins i tot el treball dels arrendataris en la mateixa. De seguida el trobem gestionant pressupostos per construir la farinera a sobre el molí, tal com llegim en l'albarà d'importació de la maquinària expedit per l'empresa alemanya Gasmotoren Fabrik Deutz amb sucursal a Barcelona, datat l'abril del 1907.

La lectura *in situ* del monument ens permet identificar diverses fases en la construcció. El molí originari, amb portes de carreus de pedra i llindes

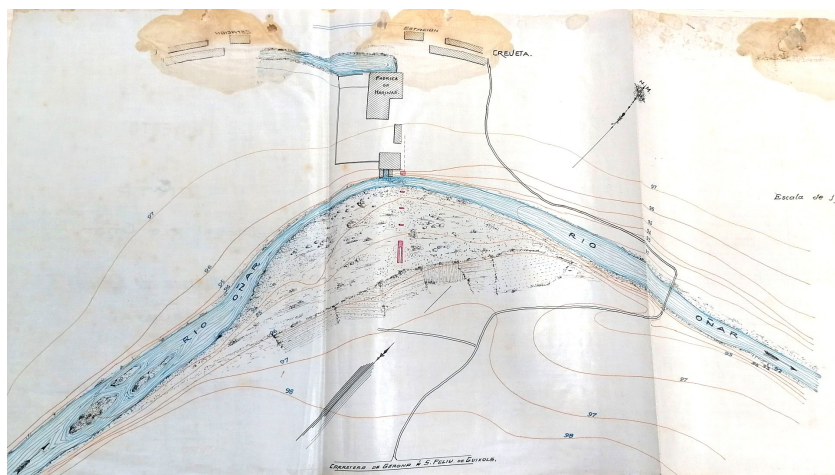

Fig. 4. Plànol de la Farinera de la Creueta i la finca de Lluís Maria Salvador 1914. Isidre Bosch Bataller. (Arxiu Històric de Girona. Fons Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora. La Creueta).

esculpides, se situaria a l'extrem occidental de la parcel·la, a tocar del camí cap a Sant Feliu i la via del tren. Al subsol d'aquest edifici es van localitzar les antigues moles, i encara existeix el canal de la bassa, que situada més al sud, arriba a les instal·lacions del molí, i girant en un angle de 90° per sota del conjunt de les edificacions, desguassa a l'Onyar, on encara són visibles els arcs de la sortida de la galeria.

A partir de 1907 Salvador construí la fàbrica i l'habitatge, ja que a l'agost de 1910 la família ja resideix a la fàbrica de la Creueta. Segons paraules de Lluís Salvador allà hi trobaren “una pau, quietud i tranquil·litat molt agradables, de manera que tots hi estem contents y alegres, al mateix temps que vigilem el negoci y el cuidem” (Curbet, 2011).

La nova construcció es va fer sobre aquell primer edifici del molí. I ben aviat, probablement el 1918, va ser ampliada amb un cos adjacent amb façana a la futura carretera dels Àngels. La fàbrica, la casa dels amos i la capella, amb usos privats i públics, són el testimoni d'un enquadrament polític i ideològic d'uns propietaris rurals que inverteixen en la indústria, aprofitant la prosperitat del moment.

El nucli de la Creueta era aleshores un conjunt encara més petit que l'actual. Poc més de tres carrers transversals a un de perpendicular que era on s'ubicava el molí i l'entrada a la futura farinera. El poble es trobava delimitat

per l'Onyar a llevant i l'antiga carretera de Girona a Sant Feliu a ponent. Paral·lela a la carretera hi havia la via del tren de Girona a Sant Feliu i just al davant de la banda lateral de la farinera, l'estació de tren de la Creueta.

Entre 1907 i 1918 Salvador anirà desplegant la infraestructura que situarà la farinera al centre. Primerament la carretera dels santuari dels Àngels, "la qual sortint de l'estació de la Creueta, y passant per un magnífic pont que s'ha de construir sobre l'Onyar, portarà a tan concorregut santuari" (Curbet, 2011). El projecte de pont, signat per Isidre Bosch Bataller, data del 1914 i es construirà en els anys següents.

És en aquells anys quan també es construeix l'edifici de la Farinera, l'habitatge dels propietaris i la capella, datada el 1916. No ha estat possible recollir més documentació sobre la construcció de l'edifici, només algunes notícies referents a la capella i les seves funcions religioses al llarg del temps.

Els espais interiors es configuren en tres plantes amb grans sales sostingudes per arcs de maó en sardinell, columnes i voltes catalanes de ceràmica. Les grans obertures estan compostes amb brancals de maó en sardinell. La coberta té encavallades de fusta originals en la part més antiga, de 1906-1907. La part de l'ampliació datada aproximadament el 1918, té encavallades de formigó combinades amb grans bigues de fusta. Algunes portes són amb emmarcaments de pedra i guarden inscripcions de diferents moments de l'edifici.

Una innovació decisiva va ser la instal·lació de l'electricitat de força motriu a la fàbrica, el juliol de 1914, subministrada per Energia Elèctrica de Catalunya, segons llegim a les memòries. També va ser important la construcció d'un ramal de la via del tren, que juntament amb la construcció del camí als Àngels, el pont i la dotació d'electricitat de xarxa obeeixen al programa de Lluís M. Salvador per consolidar la fàbrica. Durant les primeres dècades del segle XX la fàbrica va generar força beneficis, fins al punt que el 1918 es va iniciar una reforma que en va duplicar la producció dels 10.000 al 20.000 kg de farina per dia. En aquest cas la instal·lació va recaure en la companyia Casa Murt i Monsó de Barcelona. Durant la dècada dels anys vint la fàbrica va viure la seva etapa daurada, coincidint amb l'auge del ferrocarril, que tan adient era per l'arribada del gra i la sortida de la farina.

Finalment, el que havia començat com l'adquisició d'un molí centenari va esdevenir una indústria competitiva i un dels negocis més pròspers del propietari, que reconeixia que havia descuidat les seves obligacions en el manteniment de l'explotació dels boscos en benefici de la fabricació de farina.

Tot i amb això al final de la seva vida Lluís Maria Salvador considerava que havia estat un error la seva fundació, en part perquè havia hagut d'arriscar un capital del qual no disposava. Aquesta circumstància i alguns fracassos financers, com la seva participació com a soci en la banca Jubert i Presas, de Cassà, que va conduir a l'embargament dels seus béns i gairebé la seva pèrdua, li van deixar un record agredolç.

La fàbrica de la Creueta va ser una indústria potent en el petit nucli on s'inscriu, donant feina als seus veïns. La documentació recull una plantilla d'uns deu treballadors en nòmina i unes 3-4 dones que figuren a part, perquè treballaven a preu fet, omplint els paquets de farina, disposant-los a les caixes, etc. Com era habitual, el treball masculí gaudia d'una formulació que no tenia el de les dones. Els llistats dels jornals satisfets i anotats als llibres de comptabilitat amb noms d'home, i les llibretes precàries escrites amb llapis, amb noms de dona on es fixa el muntant de peces a lliurar per dia, així ho certifiquen.

La dinàmica expansiva d'aquests negocis va durar el que la demanda internacional i interior i els beneficis de la innovació tecnològica van mantenir. A partir del primer terç del segle XX, el canvi de paradigma de les dues guerres mundials i sobretot la necessitat de renovar les instal·lacions amb nous avenços tècnics, van comprometre el futur d'aquelles iniciatives. La Farinera de la Creueta entrà en una nova etapa a partir de la mort del seu fundador i propietari, Lluís M. Salvador, el 1933. Alguns documents fan pensar que la fàbrica continuà produint fins 1940. Hem recuperat un plànol on surt referenciat com a propietari Josep Xifra Riera, el 1934. A partir de la postguerra, sembla que finalitzà la seva activitat. Ara per ara no estem en condicions de documentar la seva història fins que als anys noranta va ser adquirida pels propietaris actuals.

Avui es conserva el conjunt de la farinera, la casa dels guardes, la casa dels propietaris i els terrenys adjacents, així com el canal i vestigis de l'antiga bassa. Més difícil està essent recuperar la capella, projectada el 1916 per Isidre Bosch Bataller. Probablement va ser destruïda en la guerra civil. Existeix un projecte de restauració d'un retaule signat per Josep Maria Pericas, el 1940. Avui els actuals propietaris treballen en la conservació del conjunt. L'edifici de la farinera, s'ha adequat per a espai de treball, i conserva les voltes, llindes i espais originaris. La seva silueta imponent esdevé una presència patrimonial per a la memòria col·lectiva i personal del lloc.

2. LES NOVES FARINERES DEL SEGLE XX: ARQUITECTURA INDUSTRIAL MODERNA. PÈRDUES, PATRIMONIALITZACIÓ I NOUS USOS

2.1. La Farinera Montserrat i la Casa Ensesa

L'Escola Municipal de Música de Girona, ubicada a l'antiga Casa Ensesa, constitueix l'únic vestigi conservat del gran complex industrial de la Farinera Montserrat. L'edifici va ser projectat per l'arquitecte Rafael Masó i Valentí el 1913, com a reforma d'un edifici preexistent per dedicar-lo a habitatge familiar del propietari i oficines de l'empresa. El projecte de Masó va afegir un nou cos a l'edifici, el que correspon a les dues portes d'accés i el frontó, i va remodelar del cos existent, tant a la façana com als interiors, per als quals en va dissenyar el mobiliari. En aquesta obra, l'arquitecte desplegava el llenguatge plenament noucentista, i es mostrava en perfecta sintonia amb l'arquitectura centreeuropea del moment. Sens dubte, la Casa Ensesa representa la intervenció més destacable de les que portarà a terme Rafael Masó en el conjunt de la Farinera Montserrat.

Abans de la Casa Ensesa, l'any 1906, Masó havia construït un magatzem entre les naus existents i les vies del tren que limitaven el complex. El 1911 n'havia projectat un altre, en aquest cas situat a l'altra banda del carrer, on destacava l'ús de la ceràmica vidriada. I, dos anys després, havia construït un nou cos per a la fàbrica a la part posterior de la casa. Anys després de finalitzar les obres de la Casa Ensesa, el 1920, duia a terme la reforma i l'ampliació de la fàbrica. El 1931 construïa un magatzem lateral dins el recinte de la farinera i, l'any següent una nova tanca per al conjunt, fruit del creixement de l'empresa. Aquesta darrera intervenció, desapareguda, exemplificava el gir estilístic cap al racionalisme protagonitzat per l'arquitecte. Rafael Masó va intervenir al llarg de més de vint-i-cinc anys a la Farinera Montserrat, obra que va esdevenir un element fonamental per resseguir l'evolució de la seva arquitectura.

A banda de la Farinera Montserrat, durant aquests anys, el seu promotor, Josep Ensesa, es va convertir en un dels principals clients de l'arquitecte i junts van desenvolupar un projecte comú que donarà importants fruits i que s'ha comparat amb el que van compartir Antoni Gaudí i Eusebi Güell (Lacuesta & Cuspinera, 2006, p. 60-61).

Després de la mort de Rafael Masó, esdevinguda el 1935, el conjunt va ser objecte de diverses reformes. Cal destacar la remodelació dels interiors de la Casa Ensesa portada a terme el 1950 per l'arquitecte Francesc Folguera

Fig. 5. Imatge presa durant l'enderroc dels edificis auxiliars de la Farinera Montserrat. 1988. (Fotografia: David Quintana. Ajuntament de Girona. CRDI. R.204658).

que va suposar l'eliminació de la fusteria i vitralls originals (afortunadament conservats al Museu d'Història de Girona), a més de la construcció d'una nova tribuna a la façana lateral i el canvi de color de l'exterior de l'edifici. Canvis i pèrdues als quals cal afegir els soferts en una nova remodelació a la dècada dels vuitanta i els enderrocs al complex industrial que van deixar la casa aïllada, sense façana posterior i absolutament descontextualitzada. Un panorama que si hagués continuat podria haver suposat l'eliminació absoluta de qualsevol traça de la Farinera Montserrat (fig. 5).

Afortunadament, després d'uns anys d'abandó, en què fins i tot la finca va ser ocupada il·legalment, el 1994 l'Ajuntament de Girona aprovà l'adequació de la casa com a nova seu de l'Escola Municipal de Música. Seguint el projecte dels arquitectes M. Bosch, M. Nogués i F. Domínguez, l'any següent començaven les obres de rehabilitació amb el repte de fer compatible la recuperació de l'edifici històric i el nou ús docent. De l'obra de Masó se n'han conservat les façanes principals i l'escala interior, mentre que la resta d'espais han estat adequats per a aules i serveis administratius de l'escola (fig. 6).

2.2. La Farinera i Casa Teixidor

Quan el 1910, Alfons Teixidor, seguint els passos del seu soci a Campdorà Josep Ensesa, va decidir expandir el negoci i instal·lar una nova farinera a la

Fig. 6. Vista actual de la Casa Ensesa (Fotografia de les autores).

ciutat de Girona, va confiar el projecte al mateix arquitecte que faria realitat la Farinera Ensesa: Rafael Masó. Sabem que abans de prendre la decisió, Alfons Teixidor havia valorat altres possibilitats. Com a mínim damunt de la taula tenia una altra proposta, la de Josep Maria Jujol, company de Masó a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona i, com ell, declarat admirador d'Antoni Gaudí. Probablement Teixidor va escollir Masó, amb qui havia treballat abans, perquè és qui millor materialitzava el seu desig de construir un edifici que representés la seva posició social ascendent a la ciutat. En aquesta obra la sintonia entre client i arquitecte és absoluta i això va permetre a Masó desenvolupar plenament la seva inspiració, aconseguint crear la que potser serà una de les obres més emblemàtiques de la seva carrera. La fascinació que el caràcter de Teixidor desperta a l'arquitecte queda de manifest en una de les cartes de l'arquitecte a la seva promesa: "L'amo d'aquesta casa o fàbrica (primer comensarem per la seva casa) és un fabricant ben ric de Sarrià, al que li agraden molt les coses noves i de bon gust, sap lo què és guanyar cuartos i sab com s'ha de fer per gastarlos, de manera que'm sembla que no s'haurà de pas anar am miserias" (Catllar, Gil & Domènech, 2001, p. 71).

Gràcies a la correspondència conservada podem descobrir la intenció de Masó en un dels elements més característics de l'obra: la monocromia en

blanc. L'arquitecte escriu: "fins i tot les teulades i la cúpula seran blanques i Tot nevat! Vull que sia realment la casa de les farines" (Catllar, Gil & Domènech, 2001, p. 71). Amb l'estucatge blanc de les façanes i la ceràmica blanca que ressaltava les obertures, ressegueix les cornises, recobreix la teulada i remarca el pinacle, Masó pretén revelar a l'exterior la funció de l'edifici. O el que és el mateix dignificar la indústria creada per Teixidor. Aquesta referència a la funció de l'edifici continua en els treballs de serralleria: la forja de la tanca reproduïx les espigues de blat necessàries per elaborar la farina.

Per a aquesta obra, l'arquitecte va dissenyar més de 40 peces de ceràmica diferents que van produir a la fàbrica La Gabarra de la Bisbal, dels germans Joan Baptista i Alfons Coromina i, a la Carmelitana d'Olot, d'Antoni Serra. Per a la resta de l'edifici, com és habitual en Rafael Masó, va comptar amb reconeguts artesans, dels quals cal destacar el vidrier Lluís Rigalt, de Rigalt, Granell i Cia., que pocs anys abans havia fet els vitralls del Palau de la Música Catalana.

El setembre de 1910 van començar les obres del complex industrial que configuraran la casa familiar del propietari, el cos d'oficines i les naus industrials destinades a tallers, magatzems i fàbrica de farina i, dos anys més tard entrava en funcionament la Farinera Teixidor. Els anys següents el conjunt industrial va créixer amb un nou magatzem el 1915, un conjunt de magatzems i l'ampliació del cos d'oficines el 1923 i una petita ciutat jardí construïda entre el 1918 i el 1928. Per a cada nou encàrrec Alfons Teixidor va confiar en Rafael Masó, una col·laboració que va donar lloc a un notable i harmònic conjunt industrial, que malauradament no ha arribat complet als nostres dies.

El 1943, Salvador Teixidor, fill i successor d'Alfons Teixidor al capdavant de l'empresa, va promoure l'ampliació de la fàbrica per adaptar-la als nous temps. Desaparegut Rafael Masó l'any 1935, va encarregar el projecte a un fidel seguidor seu, l'arquitecte Josep Esteve Corredor, qui de nou intervé en el conjunt l'any 1950, construint unes noves naus a l'ala esquerra de l'edifici original. El 1969, amb la construcció de les grans sitges de la part posterior, es produeix la darrera ampliació de la farinera. Una intervenció que modifica notablement la fesomia del conjunt (Gil, 2010).

Els grans canvis en el mercat dels cereals i la important inversió necessària per modernitzar i fer viable la indústria Teixidor, van forçar-ne el tancament l'any 1970. A partir d'aquell moment, el conjunt industrial inicià un trist període d'abandó que va afavorir l'espoli i la destrucció de bona part dels edificis. Després de vint anys d'interrogants sobre el seu futur, el 1990,

Fig. 7. Vista actual de la Farinera Teixidor (Fotografia de les autores).

un empresari local va adquirir els immobles principals amb la intenció de rehabilitar-los per a seu central del grup editorial Hermes Comunicacions. La resta de naus i magatzems van ser enderrocats.

La rehabilitació del conjunt va anar a càrrec de l'arquitecte Arcadi Pla i Masmiquel, que aconsegueix retornar a l'obra l'esperit que va inspirar el promotor i el creador i, alhora adaptar el conjunt als nous usos. Amb aquest objectiu, Arcadi Pla va buscar l'equilibri entre les parts originals i les noves, apostant per la recuperació de l'edifici noble (domicili Teixidor i oficines de l'empresa) que conviu amb la construcció d'un nou cos funcional que va permetre la instal·lació de la nova empresa editorial. Les obres s'iniciaren el 1997 i finalitzaren tres anys després, recuperant la casa familiar dels Teixidor per a despatxos de direcció i sala d'actes, i substituint les velles naus industrials sense valor patrimonial per un nou i modern edifici.

La remodelació es va inaugurar el 2000 coincidint amb el trasllat de la redacció del diari El Punt (actualment El Punt Avui, el tercer diari amb més tiratge del país i degà de la premsa en català), propietat del grup Hermes Comunicacions. La nova propietat va decidir obrir durant el dia la tanca original recuperada que cercava el conjunt, convertint així l'antic pati

Fig. 8. Cos principal de la Farinera de la Creueta, projectada el 1914. (Fotografia: Arxiu Històric de Girona. Fons Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora. La Creueta).

industrial en un nou pas de connexió entre els dos carrers adjacents. Per afavorir aquesta obertura de l'immoble a la ciutat, i per tant oferint-ne la recuperació a la societat, es va instal·lar un bar restaurant a la planta baixa obert al públic. Malauradament, el 2015 l'empresa editorial va abandonar aquesta seu i actualment únicament una part de l'edifici està ocupat per una empresa dedicada al *coworking* (fig. 7).

2.3. Farinera de la Creueta

En el cas de la Farinera de Ntra. Sra. Auxiliadora a la Creueta (Quart) s'ha conservat bona part del conjunt, amb els dos habitatges, per als guardes i per als amos, i l'edifici de la farinera, amb les seves estructures i distribució (fig. 8). Les diferents mans per les quals ha passat l'edifici des dels anys trenta han provocat la desaparició de la infraestructura industrial de l'interior. En canvi es conserven els diferents elements del subsol. A uns centenars de metres al sud de la farinera trobem les restes de la bassa, d'on surt el canal que arriba fins al soterrani de l'actual edifici, destinat a moure les moles. Una d'aquestes moles es conserva actualment al pati. El canal fa un gir en angle

recte, i transcorre per sota les edificacions de la farinera, magatzems i els habitatges, i acaba desguassant a l'Onyar al costat del pont que també va construir el mateix Lluís Salvador. Tampoc s'ha localitzat la capella.

Tot el conjunt està rehabilitat, les dues cases com a habitatges dels propietaris i la farinera, pròpiament com a espai disponible per a oficines i sales de reunions.

3. BALANÇ PATRIMONIAL

La rehabilitació de la Casa Ensesa com a Escola Municipal de Música i, dos anys més tard, la de la Farinera Teixidor per un particular com a seu d'una empresa periodística, han d'interpretar-se no només en el context de valoració creixent de l'arquitectura industrial, sinó especialment en relació amb la reivindicació social de l'arquitecte Rafael Masó (1880-1935) que té lloc a partir dels anys setanta.

En paral·lel a la donació del seu arxiu professional al Col·legi d'Arquitectes de Girona l'any 1972, l'enderroc d'alguns dels seus edificis més emblemàtics aconsegueix mobilitzar els sectors culturals de la ciutat en pro de la conservació de l'obra de Rafael Masó. La significació ciutadana de moltes de les obres desaparegudes i el menyspreu oficial cap a un dels arquitectes catalans més destacats de principis de segle XX, remouen algunes consciències que a partir de llavors treballaran per aturar la pèrdua definitiva d'un patrimoni absolutament lligat a la història de la ciutat.

Admirador d'Antoni Gaudí i representant del Noucentisme en arquitectura, va destacar a més de com a arquitecte, com a poeta, urbanista, polític, i promotor de l'art i la literatura. Militant de la Lliga, va ser regidor a l'Ajuntament de Girona i amic dels dos presidents del primer intent de govern autònom de Catalunya, la Mancomunitat. Rafael Masó es va implicar cívicament i políticament en el projecte de construcció nacional liderat per Prat de la Riba. Probablement aquesta implicació és una de les causes del menyspreu envers la seva arquitectura durant la dictadura franquista.

Coincidint amb la recuperada democràcia es produeixen les primeres rehabilitacions de la producció de Masó (Casa La Punxa, 1982), però no serà fins a la dècada dels noranta quan la recuperació de la seva figura es consolida. Arriben noves rehabilitacions, les dues exposades en són una bona mostra, i apareix, el 1996, el primer estudi sobre l'arquitecte, *Rafael Masó. Arquitecte noucentista*, de Joan Tarrús i Narcís Comadira. Els treballs sobre els diversos

aspectes de la seva trajectòria creixen durant la dècada següent, impulsats fonamentalment per l'Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Girona i comporten el cada cop més unànime reconeixement cap a l'arquitecte. Un procés de recuperació que culmina el 2006 amb la celebració del centenari de la titulació de l'arquitecte, que ofereix un programa d'activitats exhaustiu per apropar a la societat l'arquitecte i el patrimoni conservat. Aquesta recuperació ciutadana de la memòria de Masó propicia la donació per part dels hereus de l'arquitecte de la casa natal a l'Ajuntament de Girona, edifici museïtzat i obert al públic amb notable èxit des del 2012 (Domènech, 2014).

És evident la importància de la rehabilitació, prèvia patrimonialització, de la Casa Ensesa i de la Farinera Teixidor en el procés de valorització del seu autor, com a part del procés i alhora com a conseqüència del mateix. Però tots dos casos es poden considerar paradigmàtics del que la patrimonialització de l'arquitectura industrial retorna a la comunitat. Amb la recuperació s'ha aconseguit, a més de la conservació del llegat d'un dels arquitectes més significatius de la Girona del segle XX, la recuperació de la història econòmica i social de la ciutat. Tots dos edificis remetent a un passat industrial que explica la Girona del segle XXI, tant a nivell econòmic i social com urbà, ja que el naixement de les dues fàbriques suposa la creació de nous eixamples i l'ordenament i el creixement de la trama urbana de la ciutat. A més, les noves funcionalitats dels dos edificis són integrades a la dinàmica urbana com a signes d'identitat i progrés de la ciutat.

En el cas de la Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora de la Creueta, la memòria persistent constitueix un valor expectant de cara a la seva conservació i patrimonialització.

A l'altra cara de la moneda hi ha la Farinera de Campdorà. Abandonada durant dècades, ha patit els embats del pas del temps i de les reiterades ocupacions il·legals que l'han situat a un pas de la desaparició. Els motius d'aquest oblit són diversos i complexos i potser podrien ser motiu d'una altra feina. Situant aquest cas en paral·lel als dos anteriors podem apuntar-ne la situació geogràfica, allunyada del nucli urbà, el desconeixement del seu autor i la manca d'atractiu artístic, com algunes de les explicacions

Arxius consultats:

Arxiu Històric de Girona, Fons Farinera Ntra. Sra. Maria Auxiliadora. La Creueta.

BIBLIOGRAFIA

- BENITO MUNDET, Helena (2005). *Harinera La Montserrat (1898-1936). Aproximación a la historia empresarial de los Ensesa de Girona (c. 1880-c.1989)*. Tesis doctoral inèdita. Girona: Universitat de Girona.
- BENITO MUNDET, Helena; PORTELLA COMAS, Jaume (2013). "Del comercio a la industria harinera: la Sociedad vilaplana, Ensesa i Cía en la fàbrica de Campdorà. (Girona)". *De Computis. Revista Española de Historia de la Contabilidad*, núm. 19, p. 205-229.
- CATLLAR, Bernat; GIL, Rosa Maria; DOMÈNECH, Gemma (2001). *Masó explica Masó*. COAC, Girona.
- CURBET HEREU, Jordi (2011). "Notes autobiogràfiques de Lluís M. Salvador (1868-1933), de Romanyà de la Selva. Estudi i edició". *Quaderns de la Selva*, núm. 23 (2011), p. 205-229.
- DOMÈNECH CASADEVALL, Gemma (2014). "From demolition to renovation. Revaluation of Rafael Masó's architecture in Girona (Catalonia)", R. Amoêda, S. Lira y C. Pinheiro (ed.), *Rehab 2014. Proceedings of the International Conference on Preservation, Maintenance and Rehabilitation of Historic Buildings and Structures*. Vol. 2, Green Lines Institute, Barcelos (Portugal), p. 611-618.
- GIL TORT, Rosa Maria (2010). "Alfons Teixidor, Rafael Masó i Jujol a Girona". *100 anys de la Farinera Teixidor. Un somni de Masó i Jujol a Girona. Catàleg Exposició. Presència*, 24/10/2010. p. 16-19.
- GIL TORT, Rosa Maria; DOMÈNECH CASADEVALL, Gemma (2017). "Harina, capital y arquitectura en la Girona de principios del siglo XX". *Agroindustria. Paisajes y patrimonio de la industria de la alimentación. IV Seminario Internacional G+I PAL*. Madrid: Escuela Técnica Superior de Arquitectura de Madrid, Universidad Politécnica de Madrid, 2017, p. 161-180.
- LACUESTA, Raquel; CUSPINERA, Lluís (2006): *Rafael Masó i Valentí, arquitecte (1880-1935)*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- PUJOL COLL, Josep (2007). *La Casa Teixidor de Masó. El promotor, l'arquitecte i els seus col·laboradors*. Girona: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Girona.
- TARRÚS, Joan; COMADIRA, Narcís (1996). *Rafael Masó. Arquitecte noucentista*. Girona: COAC; Lunwerg Editores.